

Working Papers in
Philosophy

Szerkesztő: Kovács Gábor

2015/6

Utópikus-e Marx szocializmus-képe?

Szalai Miklós

MTA BTK Történettudományi Intézet

Institute of Philosophy
Research Centre for the Humanities
Hungarian Academy of Sciences

A szerzőről

Szalai Miklós (1964) az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa, PhD, (2001: történelem, 2002: filozófia). Kutatási területei: vallásfilozófia, marxizmus, 19-20. századi magyar történelem (dualizmus és Horthy-korszak). Fontosabb publikációi: *Létezik-e Isten*. Budapest: L' harmattan Kiadó, 2005, *Iffabb Andrássy Gyula politikai pályája* Budapest: MTA Történettudományi Intézet, 2003., Tanulmányok: Naturalizmus, szkepticizmus, *Magyar Filozófiai Szemle*, 2010/1., Cionizmus, neológia, ortodoxia. A magyar-zsidó identitás dilemmái a két világháború közötti Magyarországon, *Múltunk*, 2004/2.

Abstract

Is the vision of Marx about socialism utopian?

Most economists and philosophers today agree that Marx's vision of communism was an unrealizable utopia; however, there are much confusion and uncertainty about the reasons of this. Here I try to explain some popular "myths" about Marx's communism, and then critically examine the three really serious arguments against it: the argument of Bakunin and the anarchists, the argument from the human nature, and the argument from information overload (Hayek-type criticism), together with the Marxist responses to them. My conclusion is undecided: in the focal point of Marx's theory about communism is the twin idea of the abolition of market and money and their replacement by another sort of mechanism organizing economic life. We can't exclude the possibility of this sort of mechanism on purely philosophical, anthropological or economic grounds. At the same time we are not able to anticipate its emergence in modern society.

*Utópikus-e Marx szocializmus-képe?*¹

A társadalomtudományokkal ismerkedő művelt nagyközönség és a szakemberek között is általánosságban elfogadott nézet az, hogy Marx szocializmus- illetve kommunizmus-képe (mint tudjuk, ő a kettő között nem tett olyan éles különbséget, mint a későbbi marxista hagyomány, hanem a szocializmuson a kommunizmus alsóbb fokát értette) utópikus volt. Hogy azonban pontosan miért is az, arra vonatkozóan már sokkal homályosabb és sokfélebb a közvélekedés.

Hogy ezt a kérdést el tudjuk dönteni, ahhoz szerte kell foszlatnunk négy mítoszt Marx szocializmus-képéről. Az első mítosz az, hogy Marx semmi világot nem mondott az eljövendő szocialista társadalomról. A második az, hogy ez a társadalom csak a termelőeszközök magántulajdonát szünteti meg, az ártermelést és pénzgazdálkodást azonban nem. A harmadik az, hogy a Marx által elképzelt szocializmus egyfajta földi „paradicsom”, problémák és konfliktusok nélküli társadalom. A negyedik pedig az, hogy Marx szocializmusának utópikus jellegét bizonyítja az, hogy a megvalósítására tett kísérletek a huszadik században csúfos kudarcot vallottak.

Az első mítosz tehát az, hogy Marx tulajdonképpen semmi világot sem gondolt a szocializmusról, ahogy írta: „óvakodott attól, hogy recepteket írjon a jövőbeli lacikonyhái számára”, mert ő a kommunizmust nem egy kívánatos jövőbeli állapotnak, hanem a jelenben érvényesülő fejlődési tendenciák szükségszerű végeredményének tekintette. Saját szavaival: „Mi kommunizmusnak nem egy állapotot nevezünk, amelyet létre kell hozni, nem egy eszményt, amelyhez a valóságnak alkalmazkodnia kell. Kommunizmusnak a valóságos mozgást nevezzük, amely eltörli a dolgok jelen állapotát.” Más szavakkal: Marx a kapitalizmussal, annak belső törvényszerűségeivel, ellentmondásaival foglalkozott, meg akarta mutatni, hogy ezek az ellentmondások végül a kapitalizmus összeomlásához fognak vezetni, de nem akart foglalkozni azzal, hogy mi következik a kapitalizmus után.

Mármint kétségtelen az, hogy Marx összehasonlíthatatlanul kevesebbet foglalkozott a kommunizmus mibenlétével, mint a kapitalizmus működésével és óvakodott részletes leírást adni a kommunizmusról.

¹ Az MTA BTK Filozófiai Intézete szemináriumsorozatának keretében 2015. május 22-én elhangzott, azonos című előadás bővített, szerkesztett változata.

Ez részben azzal magyarázható, hogy Marx el akarta magát határolni a korabeli egyes utópista szocialisták elképzeléseitől, akik viszont a nevétségességig részletes leírást akartak adni a jövő társadalmáról – mint például Fourier, aki szerint a városokban a tömegközlekedési eszközöket szelídített oroszok fogják húzni, a tengervízből limonádét készítenek, a csatornázási munkálatokat pedig a gyermekekre bízzák, akik amúgy is szeretnek a piszokban játszani. Részben pedig azzal, hogy Marx úgy gondolta: az ő korában még nem voltak meg a kommunizmus szükséges történelmi előfeltételei, hanem legfeljebb keletkezően voltak, s azokat a következő évtizedek tőkés fejlődésének kell megteremtenie. Végül Marx propagandisztikus szempontból is helyesebbnek tartotta, hogyha a munkásokat a szocialista mozgalom a jelen társadalom kritikájával, a rendszer kizsákmányoló és szükségszerűen egyre súlyosabb válságokhoz vezető működésének a bemutatásával, nem pedig egy elképzelt jövőbeli társadalom képének bemutatásával próbálja megnyerni a maga ügyének.

Mindezzel együtt azonban Marx írt valamennyit a jövőbeli társadalom berendezkedéséről, szándékában állt – legalábbis úgy tűnik egy 1851-es, a *Tőke* felépítéséről adott vázlatából – a *Tőke* befejező kötetében egy leírást adni arról, milyen lesz a kommunizmus, s a különböző írásaiban szétszórt megjegyzésekből végül is rekonstruálható egyfajta szocializmus-kép. Ezt a rekonstrukciót a – talán egyesek által ismert, ma élő amerikai marxista, a New York University filozófiaprofesszora, Bertell Ollman végezte el.² Annak, hogy a marxizmus történetében oly általános az a nézet, hogy Marx nem dolgozta ki a jövőbeli kommunista társadalom modelljét, nem az az oka, hogy Marx nem írt erről semmit, hanem, mint látni fogjuk, inkább az, hogy amit mond, az nem hangzik túl meggyőzően, valószínűen – s a politikai propaganda szempontjai a marxistákat – tudatosan vagy öntudatlanul – arra készítették, hogy elködösítsék azt, amit Marx mond.

Mint ismeretes, a szocializmus létrejövetelét Marxnál megelőzi az államhatalomnak a proletariátus általi megragadása, a proletárdiktatúra létrejövele. Ma már – mindenekelőtt Hal Draper, egy kiváló amerikai marxista kutatásai nyomán – egyértelműen tudjuk azt, hogy ez a kifejezés nem a huszadik századi értelemben vett diktatúrát jelöl, hanem olyan átmeneti szükségállapotot, meghatározott történelmi-társadalmi feladatok elvégzésére, amelyet az ókori Rómában hoztak olykor létre, amikor egy-egy háború, belső válság idején átmenetileg diktatort választottak. A proletariátus diktatúrájának, más szavakkal a szocializmus előtti „politikai átmeneti időszaknak” az a célja, hogy megszüntesse a termelőeszközök magántulajdonát és ezzel a társadalmi osztályokat. Amikor ez a folyamat befejeződik, az

² Bertell Ollman: http://www.nyu.edu/projects/ollman/docs/vision_of_communism.php

állam elveszíti politikai jellegét, és pusztán adminisztratív feladatai maradnak. Marx nem tartotta lehetségesnek azt, hogy a proletárállam egyszerre kisajátítson minden termelőeszközt, hanem – miközben elismerte természetesen, hogy a történelmi feltételek és a belőlük fakadó feladatok az egyes országokban különbözőek lehetnek – a Kommunista Kiáltvány végén taxatív felsorolt bizonyos intézkedéseket, amelyeket a proletárállamnak végre kell hajtania a termelőeszközök magántulajdonának felszámolása érdekében. Ezek az intézkedések túlmutatnak önmagukon és előkészítik a magántulajdon teljes felszámolását, az átfogó köztulajdon megteremtését. A szocializmus irányába mutató reformok listáját szó szerint idézem a *Kommunista Kiáltvány*ból:

1. A földtulajdon kisajátítása és a földjáradék állami kiadásokra fordítása.
2. Erős progresszív adó.
3. Az örökösödési jog eltörlése.
4. Az összes emigránsok és lázadók tulajdonának elkobzása.
5. A hitel centralizálása az állam kezében nemzeti bank révén, amely állami tőkével és kizárólagos monopóliummal rendelkezik.
6. Az egész közlekedésügy centralizálása az állam kezében.
7. A nemzeti gyárak, termelési szerszámok gyarapítása, a földek megművelhetővé tétele és javítása közös terv szerint.
8. Mindenkire kiterjedő egyenlő munkakötelezettség, ipari hadseregek felállítása, különösen a mezőgazdaság számára.
9. A mezőgazdaság és az ipar üzésének egyesítése, a város és a falu közötti ellentét fokozatos megszüntetésének előmozdítása.
10. Minden gyermek nyilvános és ingyenes nevelése. A gyermekek mai formában való gyári munkájának eltörlése. A nevelés egyesítése az anyagi termeléssel.³

Amikor a termelőeszközök döntő többsége köztulajdonba kerül, akkor jön létre az a társadalom, amelyet Marx a kommunizmus alsó fázisának, a későbbi marxisták szocializmusnak neveztek.

Ebben a társadalomban a gazdaság átfogó tervezés alapján szerveződik. Ennek a tervezésnek a mikéntjéről, mechanizmusairól Marx keveset mond. A tervezést –

³ <https://www.marxists.org/magyar/archive/marx/1848/communist-manifesto/ch02.htm>

természetesen – mivel nem lesz pénz, és nem lesz tőkeviszony, ezért nem a tőkeértékesülés szempontjai, a nyereségesség fogja szabályozni, hanem elsődleges célja a társadalmi szükségletek kielégítése, tehát a használati értékek, nem pedig a csereértékek termelése lesz. Marx nem ad információt arról, hogy hogyan fogják felmérni – piac nélkül – hogy mikor melyik termékből mennyire van szüksége a társadalomnak, hogyan fogják a használati értéket mérni.

Azonban azt tudjuk, hogy ez a tervezés nem egyszerűen a társadalmi szükségletek „bármilyen áron” való kielégítésére fog törekedni, hanem – hasonlóan a tőkés társadalomhoz – egyszerűen, sőt amannál egyszerűbben fog gazdálkodni a rendelkezésre álló erőforrásokkal, számon fogja tartani a termelési költségeket. Tehát a kommunista társadalom ösztársadalmi könyvelést fog alkalmazni és a társadalom összmunkaerejét meghatározott arányokban fogja elosztani az egyes társadalmi feladatok között. Marx elképzelése szerint tehát valószínűleg a termelési költségek mércéje a munkaidő lesz, azonban nem mint absztrakt társadalmi átlagmunkaidő, mint a kapitalizmusban, hanem valamilyen olyan módon, amely figyelembe veszi a társadalmi összmunkaidő elosztásánál azt is, hogy különböző minőségű munkákról van szó. A munkaidővel való ösztársadalmi gazdálkodásnál a legfőbb irányadó szempont a társadalom összmunkaidejének minimumra csökkentése, a szabadidő maximalizálása lesz, amelyet azután az egyének képességeinek kibontakoztatására, sokoldalú képzésükre fognak fordítani – hiszen Marx szerint a társadalom valódi gazdagsága az egyének kifejlesztett termelőképesége.

A munkaidő lerövidülését, a szabadidő maximalizálását az fogja lehetővé tenni, hogy megnövekszik a társadalom céljaira rendelkezésre álló munkaerő mennyisége. A munkafeltételek – átfogó szociális reformok révén – egészségesebbekké, az emberi igényeknek megfelelőbbekké válnak, ez lehetővé teszi, hogy ugyanannyi idő alatt többet dolgozzanak az emberek. Munkára kötelezik azokat, akik a korábbi, tőkés társadalomban tőkejövedelemből éltek, vagy pedig olyan foglalkozásokat végeztek – pl. a bankszakmában, hitelügyben dolgoztak – amelyek a szocializmusban feleslegesekké válnak. Végül a szocializmus nagyobb arányban fogja alkalmazni a gépeket, mint a kapitalizmus, mert a kapitalizmusban a gépek alkalmazásának határt szab az, hogy sokszor a gépekbe való beruházásnál nyereségesebb az olcsón rendelkezésre álló munkaerő kizsákmányolása.

A megtermelt javak összmenyiségéből a gazdaság vezetői levonják azt a mennyiséget, amely közfeladatokra – például az egészségügy, a kulturális intézmények fenntartására, az elhasználódott termelőeszközök pótlására, a termelés kiterjesztésére, előre nem látott tévedések vagy természeti csapások esetén szükséges tartalék céljára és a

munkaképtelen emberek ellátására – szükséges lehet, a többi terméket pedig kiosztják a dolgozók között olyan módon, hogy a dolgozók utalványokat kapnak az általuk teljesített munkaórák mennyiségének megfelelő értékben – és az utalványoknak megfelelő értékű terméket vételezhetnek a közösségi készletekből.⁴ Marx munkautalványai tehát nem jelentenek pénzt, mert nem forognak az emberek között, nem lehet velük kereskedni vagy tőkésíteni őket, de nem jelentenek jegyeket sem, mert az emberek tetszés szerinti termékeket vételezhetnek velük.

Mivel az egyik embernek nagyobb családja van, mint a másiknak, az egyik ember ugyanannyi idő alatt többet dolgozik, mint a másik, ezért a munka szerinti elosztás nem feltétlenül igazságos, nincs feltétlenül összhangban az emberek igényeivel. Elképzelhetőek az emberek között az anyagi javak miatti konfliktusok, és éppen ezért a polgári jogból megmarad annyi, amennyi nélkülözhetetlen az ilyen konfliktusoknak az emberi együttélés rendjével összeegyeztethető kezeléséhez.⁵

Kik fogják vezetni ezt a társadalmat és meghozni a gazdasági döntéseket? Marx nem mond erről lényegében mást, mint annyit, hogy ez az állam, illetve már nem állam, hanem a társult termelők önkormányzata nem professzionális politikusokból vagy hivatalnokokból, hanem olyan dolgozókból fog állani, akiket társaik választanak ki funkcióikra, meghatározott cselekvési programot, megbízatást kapnak az őket választó dolgozóktól, mindig elszámoltathatóak és bármikor visszahívhatóak posztjukról.

Ahogy a társadalom lassan – a dolgozók sokoldalú képzése és a termelés fokozódó automatizálódása révén – túljut a munkamegosztáson, s a munka az élet elsődleges szükségletévé válik, valamint a közösségi termelés egyre nagyobb anyagi bőséget eredményez, a társadalom már megengedheti magának, hogy az anyagi javakat a végzett munka mennyiségétől függetlenül ossza el az emberek között. Ezért a kommunizmus második, az első ráépülő, kiteljesedettebb fázisában a „mindenkitől képességei szerint, mindenkinek munkája szerint”-elv helyett a „mindenkitől képességei szerint, mindenkinek szükségletei szerint” elv érvényesül az elosztásban.⁶

Ha most már van egy bizonyos képünk a marxi szocializmus- illetve kommunizmusképről, akkor foglalkozhatunk azokkal a téves elgondolásokkal, amelyek nem csak a nagyközönségben, de a szakirodalomban is elterjedtek, s megnehezítik, hogy tárgyilagosan értékeljük a marxi víziót.

⁴ Karl Marx: A gothai program kritikája. In: *Karl Marx-Friedrich Engels Művei: 19. köt.* Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1969., 17-18.

⁵ Karl Marx: i. m. 19.

⁶ Karl Marx: i.m. 19.

Az első ilyen általánosan elterjedt tévképzet az, hogy az áru- és pénzkategóriák eltűnését Marx csak a kommunizmus második fokán tartotta lehetségesnek és szükségszerűnek, az alsóbb fokon – amelyet a későbbi irodalomban általában szocializmusnak neveztek – még nem tartotta annak, tehát a szocializmus árutermelő társadalom volna.

Ez az elképzelés már a II. Internacionálé nagy teoretikusainak, Kautskynak és Bernsteinnek a szocializmus-felfogásában is jelen van, már ők is úgy gondolták, hogy a pénzt, mint csereeszközt, és mint a számvitel eszközét meg kell különböztetnünk a pénztől, mint tőkéttől, értékesülő értéktől. A pénznek csereeszközként és a számvitel eszközeként betöltött funkciója megmarad a szocializmusban is szerintük – s nem adnak világos választ arra, hogy hogyan lehetne megakadályozni, hogy a pénz tőkévé váljon.⁷

Az orosz forradalom kezdetben „komolyan gondolta” az áru- és pénzviszonyok megszüntetését, a pénz nélküli szocialista gazdaság vízióját, mi több, a bolsevik közgazdászok, köztük a magyar Varga Jenő – között érdekes viták folytak a pénz nélküli költségszámításról. Azonban a polgárháború végére ez az elképzelés olyan súlyos ellátási zavarokhoz, s gazdasági nehézségekhez vezetett, hogy a bolsevikok kénytelenek voltak feladni – a NEP formájában széleskörű engedményeket tenni az áruterelésnek, s utólag azt állítani, hogy a pénz nélküli gazdálkodással való kísérletezgetés pusztán a polgárháborús viszonyok megkövetelte szükségintézkedés volt. Így született a „hadikommunizmus” kifejezés ennek az időszaknak a jelölésére.⁸

Később, 1951-ben maga Sztálin *A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban* című írásában expliciten elismerte, hogy a szocializmus áruterelő társadalom, amelyben bizonyos mértékben érvényesül az értéktörvény, s az áruterelés és pénzgazdálkodás nélküli társadalom csak a kommunizmusban, a javak abszolút bőségének korában érkezik el.⁹ Függetlenül az ideológiában Sztálin halála után végbement változásoktól a létező szocializmus országainak hivatalos ideológiája egészen a szovjet kísérlet összeomlásáig általánosságban kitartott Sztálin álláspontja mellett, vagyis a szocializmust egyértelműen áruterelő társadalomként gondolta el.

A valóságban az áru- és pénzkategóriák szocializmusbeli fennmaradásának tézise mélyrehatóan meghamisítja Marx mondanivalóját. Nem csak arról van szó, hogy Marx munkautalványai – mint fentebb láttuk – nem pénzt jelentenek, nem pénzként működnek.

⁷ Gedeon Péter: Áruviszony és tulajdon. Bernstein és Kautsky szocializmusfelfogásának gazdaságtani alapjairól. In: Kapitány Ágnes-Kapitány Gábor (szerk.): *Egy remény változatai. I. Elmélet és realizáció.* Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1990.

⁸ David Ramsay Steele: *From Marx to Mises. Post-capitalist society and the challenge of economic calculation.* La Salle, Illinois: Open Court, 1992., 69-70. (A továbbiakban: Steele, 1992.)

⁹ J. V. Sztálin: *A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban.* Budapest: Szikra, 1953. 13.

Hanem alapvetően arról, hogy a kiteljesedett áru- és pénzgazdaság Marxnál – a kapitalizmus. A prekapitalista társadalmakban van ugyan árutermelés és pénzhasználat – de ez nem általános, mert az emberi munka maga nem válik egyetemesen áruvá, nincs általános munkaerőpiac – a szabad parasztok képesek az önellátásra, a jobbágyok mindig megtarthatják maguknak a termék egy részét, a rabszolgákat pedig eltartja a gazdájuk. Következésképpen a munkaerő nem kényszerül arra, hogy eladja magát a munkaerőpiacon. A prekapitalista árutermelés a termelőknek a termelőeszközöktől való elválasztása, a személyében szabad, ámde termelőeszköz nélküli munkaerő, tehát a proletariátus tömeges megjelenése révén válik kiteljesedett árutermeléssé – tehát kapitalizmussá. A kapitalizmus a pénz, a csereérték egyetemes társadalomszervező erővé válásán alapuló társadalom - ezért a szocializmus, a kapitalizmus ellentéte csakis a csereértéknek, mint egyetemes gazdaságszervező elvnek a tagadását, a pénz megszüntetését jelentheti.

A következő mítosz a marxi szocializmussal, illetve kommunizmussal kapcsolatban az, hogy ez egy minden konfliktus, belső ellentmondás nélküli, tökéletes társadalom, egyfajta „evilági paradicsom”. Vannak Marxnak olyan szövegei – elsősorban a *Gazdasági- Filozófiai Kéziratokban*, amelyek alátámasztanak egy ilyen értelmezést, azonban a szövegek gondos rekonstrukciója világossá teszi, hogy Marx – legalábbis érett gondolkodóként – nem gondolta azt, hogy a kommunizmus minden emberi probléma végleges megoldását jelenti.

Vannak olyan értelmezők, akik szerint Marx kommunizmusában a munka egyfajta emberi önmegvalósítássá válik, tehát az egyén önmegvalósítási igényei és a társadalom szükségletei között ezért nem lesz konfliktus. Marx azonban a *Tőke III.* kötetében egyértelművé teszi, hogy a „szükséges munka”, az a munka, amelyet az emberiség megélhetése feltételeinek megteremtéséért, alapvető szükségletei kielégítése céljából végez, mindig megmarad „a szükségszerűség birodalmának”, olyan munkának, amelyet az emberek ugyan a kommunizmusban az emberhez legméltóbb feltételek között, és úgy végeznek, hogy ez a munkafolyamat ne váljon elidegenedett, rajtuk uralkodó „külső” hatalommá, azonban továbbra sem jelenti a „szabad önmegvalósítás” terepét számukra. Az utóbbi csak a „szabadság birodalmában”, abban a munkafolyamatban bontakozhat ki, amelyet az emberek az alapszükségletek kielégítéséért végzett munka után, szabadidejükben végeznek. Ezért a „szabadság birodalma” csak a szükséges munka alapzatán, tehát a munkanap lerövidülése révén valósulhat meg.¹⁰

¹⁰ Marx: A Tőke III. köt. In: *Marx-Engels Művei*, 25. köt. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1973, 773.

Vannak azután olyan szerzők – például Leszek Kolakowski – akik szerint az egyén Marx kommunizmusában közvetlenül eggyé válik a közösséggel, s ezért az emberek között nem lesznek konfliktusok.¹¹ Marx azonban az *Előszó a politikai gazdaságtan* c. munkája híres előszavában úgy jellemzi a polgári társadalomnak a kommunizmussal való felváltását, mint amelynek során megszűnik az utolsó antagonisztikus – antagonisztikus nem az egyének közötti antagonizmus, hanem az egyének és létezésük társadalmi feltételei közötti antagonizmus értelmében – társadalom. Mit ért Marx az egyének létezésének társadalmi feltételein? Nyilvánvalóan azt a struktúrát – a termelési viszonyokat – amely az egyének fennmaradását a társadalomban biztosítja. A szöveg nyilvánvalóvá teszi, hogy az egyének és a termelés társadalmi szervezete között többé nem lesz ellentmondás a kommunizmusban – de nyitva hagyja annak a lehetőségét, hogy az egyének közötti – anyagi, kulturális, vagy bármilyen – konfliktusok megmaradnak.¹²

A legfontosabb gondolata azonban Marxnak, amely miatt bírálói szeretik a marxi kommunizmust, mint egy minden elképzelhető emberi igényt kielégítő, paradicsomi, tehát nyilvánvalóan utópisztikus társadalomvíziót feltüntetni – a kommunizmusbeli bőség, illetve a „szükségletek szerinti elosztás” gondolata. Mit értett Marx szükségletek szerinti elosztáson?

Norman Gerasnak van erről egy érdekes diszkussziója, a *Marx and Justice* c. tanulmányában.¹³ Geras három lehetőséget vázol arra vonatkozóan, hogy mit értett Marx „szükségleteken”. Az első az, hogy Marx ezen a biológiailag meghatározható emberi létszükségleteket értette – ez esetben a szükségletek szerinti elosztás nem jelentene többet annál – ami már bizonyos fejlett kapitalista társadalmakban létezik – hogy a társadalom a végzett munkateljesítménytől függetlenül az emberek rendelkezésére bocsájtja az alapvető biológiai szükségletek kielégítésére szolgáló javakat. Ez a lehetőség ellentmond Marx filozófiai antropológiájának: Marx az emberi szükségleteket nem biológiailag meghatározottnak, hanem történelmileg fejlődőnek és bővülőnek tekintette. A második lehetőség az lenne, hogy Marx szükségleteken bármilyen szubjektív emberi igényt érintett, és akkor a szükségletek szerinti elosztás azt jelentené, hogy bárkinek bármilyen igényét a társadalom zéró áron kielégítené. Ezt az abszurditást aligha tulajdoníthatjuk Marxnak. Végül Geras felvet egy plauzibilis lehetőséget: Marx szükségletek szerinti elosztáson azoknak a javaknak az emberek számára való – munkateljesítményüktől független – kiosztását értette,

¹¹ Leszek Kolakowski: *The Myth of Human Self-identity. The Unity of Civil and Political Society in Socialist Thought.* In: Stuart Hampshire-Leszek Kolakowski (ed.): *The Socialist Idea. A reappraisal.* London: Weidenfeld and Nicholson, 1974 18–53.

¹² Karl Marx: *Előszó a politikai gazdaságtan bírálatához.* In.: *Marx-Engels Művei, 13. köt.* 1859-1860.

¹³ Norman Geras: *The Controversy about Marx and Justice* In.: Alex Callinicos (ed.): *Marxist theory,* Oxford University Press, 1989. 262-263.

amelyeket az emberek – a technikai és kulturális fejlődés egy adott szintjén – a normális emberi élet feltételének tekintenek. Mai társadalmunkban például az ételmen, lakáson, ruházaton kívül hozzátartozik ehhez nyilván a személyi számítógép is. Azt hiszem, hogy Geras javaslata talán nem egyértelműen helyes értelmezése Marxnak, de mindenesetre megvédi Marxot azzal a váddal szemben, hogy egy minden korlát nélküli bőséget képzelt el a kommunista társadalomban.

Végül a negyedik téves elképzelés, amely megnehezíti a marxi szocializmus lehetőségének megvitatását, az természetesen az, hogy a huszadik században létrejött marxista rendszerek látványos kudarca igazolná, hogy a marxi szocializmus utópia. A valóságban a helyzet az, hogy Marx a kommunizmust világméretű társadalomként és a legfejlettebb társadalmak közös műveként képzelte el, mi több, a *Német ideológiában* expliciten megjósolta azt, hogyha a kommunizmust a bőség és az egyetemes emberi érintkezés előfeltételei híján próbálják létrehozni, akkor az ahhoz fog vezetni, hogy a szegénységet teszik egyenlővé az emberek között. Újrakezdődik az emberek közötti harc a szükségletek kielégítéséért, és újra előáll „az egész régi szemét” (tehát az osztálytársadalom), továbbá ahhoz, hogy az összemérei érintkezés bővülése, a globalizáció felbomlasztja a helyi bornírt kommunizmusocskákat. A huszadik századi marxista kísérletek kudarca bőségesen igazolta Marxnak ezeket az előrejelzéseit – ezek a társadalmak nem meghaladni, hanem inkább átugorni akarták a kapitalizmust, amit Marx – eltekintve az idős korában Vera Zaszulics orosz forradalmárnővel váltott néhány levelében megfogalmazott, meglehetősen homályos gondolatoktól¹⁴ – mindig abszurditásnak tartott. A huszadik századi marxista kísérletek kudarca tehát nem megcáfolja, hanem alátámasztja a marxizmust.

Ha most ezektől a történelmileg kialakult téves elképzelésektől megtisztítjuk a marxi szocializmusképet, akkor tisztán áll előttünk a marxi szocializmus utópikus- vagy nem-utópikus jellegére vonatkozó kérdésselvetés lényege: lehetséges-e egy modern, komplex és állandóan változó gazdaságban olyan demokratikus ösztársadalmi tervezés, amely felszámolja a pénzt és a piacot, de mégis hatékonyan, racionálisan gazdálkodik az erőforrásokkal?

Az ellenvetések egy ilyen társadalmi-gazdasági rendszer lehetőségével szemben három csoportra oszthatóak. Először is ott van Bakunyimnak és az anarchistáknak a Marx-

¹⁴ Marx elképzelhetőnek tartotta, hogy Oroszország – az orosz paraszti földközösség, az obscsina segítségével, és abban az esetben, ha Nyugaton győz a szocialista forradalom, amelytől megfelelő gazdasági segítséget kap – megkerülheti a nyugati típusú tőkés fejlődést. Ahhoz, hogy Marxban kialakult ez az elképzelés, hozzájárult az, hogy a hetvenes években – H. L. Morgan munkássága nyomán – megjelent gondolkodásában az ősi köztulajdon, az „ősközösség” fogalma, amelyről korábban nem tudott.

kritikája, amely szerint a marxi szocializmus, mint gazdasági rendszer talán működhet, de nem lehet demokratikus. Azután ott van az emberi természetből vett érv, amely szerint az emberi természet leküzdhetetlenül önző, érdekorientált, ezért a magántulajdon és a piac megszüntetése esetén nem lesz olyan tényező, amely az embereket hatékony munkára ösztönözzé. Végül pedig a legkomolyabb és legmagasabb szakmai szinten, profi közgazdászok között folyó vitát az az érv váltotta ki, amelyet Mises, majd Hayek dolgozott ki, hogy tudniillik a termelőeszközök piaca nélkül a szocialista gazdaságirányítás nem tudja lemérni a ráfordítások és azok hozama, a felhasznált erőforrások és a felhasználásukkal elért eredmények közötti különbséget, következésképpen ez a társadalom szükségképpen irracionális és pazarló módon gazdálkodik az erőforrásokkal.

Bakunyin és eszmetársai szerint, akikkel már Marx is vitatkozott, az emberek maguk csak kis helyi közösségeket, vagy egyes üzemeket tudnak irányítani. A gazdaságot ösztársadalmi szinten csak egy tudósokból, vagy politikusokból, vagy hivatalnokokból álló elit tervezheti meg, nem pedig maguk a dolgozó emberek. Ez az elit pedig szükségképpen – legjobb szándékai ellenére is – el fog idegenülni a nagy dolgozó tömegektől és nem a társadalom, hanem a saját érdekeit és szempontjait fogja követni. Ez független attól, hogy az elit esetleg olyan személyekből tevődik össze, akik pozícióik elfoglalását megelőzően munkások, sőt osztályöntudatos munkások voltak. Bakunyin szerint egy munkás, mihelyst vezető pozícióba helyezik: megszűnik munkásnak lenni.¹⁵ Marx olvasta Bakunyin *Államiság és anarchiáját*, és megjegyezte ezzel kapcsolatban: „Éppúgy nem áll, mint az, hogy ma egy gyáros már nem tőkés többé, ha községi tanácsos lett.”¹⁶

Természetesen a kérdés nem intézhető el ennyivel – különösen nem a mi korunkban, amikor az állam és a gazdaság irányításához szükséges ismeretek olyan mértékben megnövekedtek és specializálódtak, hogy az átlagemberek számára elsajátításuk lehetetlenné vált. Modern, nagyméretű, komplex társadalmak nem irányíthatóak a Marx által elképzelt közvetlenül demokratikus módon, hanem csakis egy szakképzett, hivatásos elit tevékenysége révén – s ez az elit a maga legjobb szándékai, legjobb meggyőződése ellenére is bizonyos mértékben a saját szempontjait, a saját érdekeit fogja követni. Mindazonáltal az e-demokrácia, a döntéshozatalban való számítógépes részvétel lehetőségei, valamint az, hogy a termelésben az automatizáció és a számítógépek mind kiterjedtebb alkalmazása révén a szellemi és fizikai munka közötti elkülönülés csökken, ad egy bizonyos esélyt arra, hogy a termelést és az állami

¹⁵ M. A. Bakunyin: *Államiság és anarchia*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 1984. 213.

¹⁶ Karl Marx: Bakunyin „Államiság és anarchia” c. könyvének konspektusa. In: *Marx-Engels Művei 18. köt.* (1972-1875), Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1969. 605.

életet irányító csoportoknak a közvetlen termelőktől való elidegenedése, a döntéshozatali folyamatoknak az emberek valós igényeitől való elszakadása a jövőben csökkenni fog, s egyre inkább kontroll alatt tartható.

A második komoly ellenvetés a marxi szocializmus lehetőségével szemben az, hogy ez a társadalom az emberek önzetlenségét, a közjót szolgáló együttműködését feltételezi, márpedig az emberi természet leküzdhetetlenül önző és agresszív. Az ellenvetésnek van olyan – szélsőséges – formája, amely szerint az emberek önzése miatt a közösségi társadalom egyáltalán nem működne, de van olyan – mérsékelt, például Mallock által megfogalmazott – változata is, amely szerint a közösségi gazdálkodás ugyan működne talán valahogyan, az emberek elvégeznék a közvetlen termelési feladatokat, de mindenesetre stagnálna, mert csak a kiemelkedően magas jövedelem, a vállalkozói profit lehetősége az, ami az embereket komoly szakmai teljesítményekre és a termelés hatékony, sikeres vezetésére ösztönzi, s csak a piac mechanizmusa szűrheti ki az inkompetens vezetőket.¹⁷

Ez az ellenvetés bizonyosan megállja a helyét a mai társadalmakról illetően, azonban nem biztos, hogy megállja a helyét minden jövőbeli társadalom vonatkozásában is. Egyrészt – Marxsal együtt, aki, mint láttuk, a szükségletekért folytatott harcból származtatta az emberek közötti konfliktusokat, s velük az osztálytársadalmakat – feltételezhetjük, hogy ahogyan az emberiség a jövőben a technikai-gazdasági fejlődés révén lassan túljut a szegénységen, az anyagi javak abszolút szűkösségén, enyhülni fognak az emberek közötti konfliktusok is. Egyének és csoportok között nyilvánvalóan nem lesznek, és nem lehetnek olyan éles konfliktusok a legújabb fajta számítógép, vagy a legmodernebb autó, vagy a Holdra való utazás esélyeinek az elosztása körül, mint az élelem, vagy az ivóvíz miatt. Másrészt – megint csak Marx nyomán, aki a kommunizmus nélkülözhetetlen feltételének tartotta a kulturális bezártság, a „falusi idiotizmus” felszámolódását, a nemzetek feletti egyetemes kommunikáció megszületését – azt várhatjuk, hogy az emberek egyes csoportjai közötti kommunikációt, következésképpen a kölcsönös megértést és az együttműködés lehetőségét, közös célok és cselekvési programok kidolgozását a jövőben elő fogja segíteni az internet és a modern média számos más vívmánya. Konkrétan például az arab tavaszt, az arab diktatúrák bukásához vezető 2011-es forradalmakat úgy is nevezik egyes megfigyelők: a „facebook forradalma”.

A modern társadalmakban a tudásnak és a kreatív emberi elmének a termelésben betöltött egyre növekvő szerepe miatt a magasabb szintű oktatás egyre szélesebb körökre terjed ki. A magasabb képzettség, a műveltség megszerzése pedig pozitív irányban

¹⁷ .W:H. Mallock: *A Critical Examination of Socialism*. New York – London: Harper and Brothers. 1907.

befolyásolhatja az emberek készségét arra, hogy felismerjék a közjót, és együttműködjenek szolgálatában. Végül van egy nagyon fontos tényező, amelyre Marx nem gondolt, ez pedig a szexualitás kérdése. Freudnak bizonyosan nincs igaza abban, hogy az emberi agresszió csak szexuális gyökerű, de valószínűleg azért jelentős részben az, a szexuális ösztön kielégítetlensége illetve elfojtása az embereket agresszívvá és önzővé teszi. Márpedig a mi mai társadalminkban – a hagyományos szexuális tabuk felbomlása és a szexualitásra vonatkozó ismeretek széleskörű elterjedése miatt – valószínűleg egyre kevesebb ilyen értelemben frusztrált ember van és lesz.

Ezek a trendek természetesen nem egyenletesen érvényesülnek, s megvannak a maguk ellentendenciái is, de azért úgy gondolom: bizonyos reményt adnak arra, hogy hosszú távon az emberek egyre alkalmasabbá válnak arra, hogy közösségi, szolidáris társadalomban éljenek. Ezzel kapcsolatban még egy fontos gondolatot szeretnék kifejtetni. Antimarxisták – és sajnos néha marxisták is – szeretik úgy elképzelni Marx szocializmusát – ez összefügg a már az imént leírt „szocialista mennyország” klisével – hogy ebben a társadalomban mindenki önzetlenül és lelkesen dolgozik a közösségért. Természetesen semmiféle társadalom vagy intézmény sem működhet anélkül, hogy az emberek ne azonosulnának általánosságban és nagyjából-egészéből a működési elveivel. Nyilván nem működhet például egy olyan iskola, amelyben minden diák elhatározta magát, hogy soha és semmit nem fog tanulni. De ebből nem következik, hogy egy intézmény vagy egy társadalmi rendszer céljaival mindenkinek és tökéletesen azonosulnia kell. A kapitalizmus működési logikáját az individualizmus és a haszonelvűség határozza meg – mégis ebben a társadalomban is vannak emberek, akik egy altruisztikus és a nem-anyagi értékek által meghatározott módon viselkednek, élnek: művészek, tudósok, egészségügyi dolgozók, szociális munkások, papok. Mi több, ilyen emberek és csoportok nélkül ez a társadalom nem is maradhatna fenn. Miért ne lehetne a szocializmusban is akkor bizonyos számú többé-kevésbé individualista mentalitású ember?

Rá kell, hogy most térjek a marxi szocializmussal szembeni legkomolyabb, és a legmagasabb tudományos szinten megvitatott ellenvetésre: a gazdasági kalkulációs, illetve információs ellenérvre.

Az érvet a maga eredeti formájában Ludwig von Mises, egy Bécsben élő antiszocialista közgazdász dolgozta ki 1920-ban, amikor a szocializmus gondolata éppen történetének zenitjére érkezett. Oroszországban győzött a bolsevik forradalom, a bolsevikok legyőzték ellenfeleiket a polgárháborúban, felszámolták a magántulajdont, a piacot és a pénzt is, az állam költségeit munkaórákban könyvelték. Erős kommunista pártok jöttek létre Olaszországban és Franciaországban, kommunista kísérletekre került sor Magyarországon és

Németországban, de még az Egyesült Államokban is kitört a „nagy vörös pánik”. Az első világháború kataklizmájának hatására olyan intellektusok tértek meg a marxizmushoz, mint például Lukács György. Ekkor jelentette meg Mises *Gazdasági kalkuláció egy szocialista közösségben* c. tanulmányát az *Archiv für Sozialwissenschaft* c. folyóiratban.¹⁸ Ebben a szocializmus eszméjének talán minden korábbinál jobban kedvező légkörben Mises meglehetősen szellemi bátorsággal azt állította, hogy a szocializmus sohasem valósulhat meg, akkor sem, hogyha az egész társadalom egyértelműen akarja. A szocialistáknak talán sikerül megváltoztatni az emberi természetet, azonban a szocializmusban ekkor is lehetetlen lesz a racionális gazdaságirányítás, ugyanis nem lehet a gazdaság erőforrásainak különböző felhasználási lehetőségei között racionálisan dönteni. A szocializmusban a termelési javaknak (természeti erőforrások, gépek, munkaerő) nem lesz árak. Azért nem lesz árak, mert nem szabad adásvétel tárgyai, hiszen minden termelőeszköz az államé, illetve a közösségé.

Következésképpen a társadalom vezetői nem dönthetik el, hogy milyen projektek megvalósítására milyen termelési javakat használjanak fel. Nincs a kezükben a piaci árak híján semmiféle egyetemes mérce, amelynek alapján eldönthetnék például, hogy egy hidat fából vagy kőből építsenek fel. A piaci árakon, a termelési javak pénzbeli értéken kívül ugyanis csak egyetlen ilyen mérce kínálkozik: az egyes termelési javak előállításához társadalmilag átlagosan szükséges munka mennyisége. A munkaidő-mérce azonban Mises szerint két okból sem alkalmas a termelési költségek egyetemes mércéjének szerepére. Egyrészt különböző minőségű – különböző képzettségi szintet igénylő – munkákból áll, tehát heterogén. Másrészt pedig vannak a gazdaságnak olyan erőforrásai – a nem újratermelhető természeti erőforrások –, amelyeknek a mennyisége korlátozott, és semmennyi munkával sem növelhető (például az olaj az Északi-tengerben vagy a városközponti telek), amelyek értékét éppen ezért nem ragadhatja meg a kitermelésükhöz szükséges munka mennyisége, de a társadalomnak mégis ésszerűen takarékoskodnia, gazdálkodnia kell velük.

Következésképpen ahhoz, hogy a társadalom a termelési javakkal ésszerűen gazdálkodni tudjon, léteznie kell a termelési javak piacának, s ezért a termelőegységeknek különböző tulajdonosokhoz – magántulajdonosokhoz – kell tartozniuk, akik a termelési javakkal kereskednek, s ennek során kialakulnak a racionális árak. Habár a szovjet közgazdászok – köztük a magyar Varga Jenő – már a húszas évek elejének vitáiban megkíséreltek választ adni Misesnek (vagy a naturáliákban való költségszámítást, vagy a munkaérték-elméleten alapuló költségszámítás valamilyen formáját védelmezve), az igazi

¹⁸ Ludwig Edler von Mises: Die Wirtschaftrechnung im sozialistischen Gemeinwesen, *Archiv für Sozialwissenschaften und Sozialpolitik*, 47:1. (April).

nagy vita a szocialista kalkuláció kérdéséről a harmincas években és az angolszász világban robbant ki, amikor már maga Mises, valamint legismertebb tanítványa, Hayek is kénytelenek voltak a nemzetiszocializmus miatt Amerikába emigrálni, s Hayek újra kiadatta, angol nyelven, a *Collectivist Economic Planning* című kötetben Mises tanulmányát.¹⁹ Mises és Hayek tehát új közegben próbálkoztak meg a neoliberais gondolat korszerűsítésével. Ez a közeg más volt, mint az 1920-as Bécs. Az angolszász világban egyáltalán nem volt „divat” a marxizmus, viszont – főleg a nagy világgazdasági válság tapasztalatai nyomán – a liberális nézeteket a szociáldemokrata, illetve keynesiánus megközelítés itt is háttérbe szorította. Ekkorra már a vita kontextusa teljesen más volt, mint 1920-ban. A Szovjetunió egyrészt feladta a pénz és az ártermelés megszüntetésének eredeti marxista programját, másrészt viszont véget vetett a piacgazdaságnak és a magántulajdonnak engedményeket tevő „új gazdaságpolitika” (NEP) korszakának is. A mezőgazdaságot kollektivizálták, az ipart pedig az ötéves tervek alapján, tervutasításos rendszerben működtette a szovjet állam, de a pénzt ez a tervgazdaság általánosan használta, a költségszámításban, a vállalatok közötti elszámolásban és természetesen fizetőeszközként is. Emellett úgy tűnt: a szovjet rendszer hatalmas sikereket ér el az iparosítás, és általában ország modernizálása terén.

Pénz nélküli gazdaságról tehát többé nem volt szó – viszont a pénzt is használó tervgazdaság működőképesnek tűnt. (Meg kell itt említenem, hogy a szovjet tervgazdálkodás gazdaságirányítási módszere nem Marx gondolatain alapult, hanem egyfajta improvizált rendszer volt, amelynek az alapelve az volt, hogy minden vállalat minden termékből igyekezett minden évben illetve tervidőszakban az előző évinél valamivel többet termelni.)

Ugyanakkor a tőkés világban a világgazdasági válság nyomán mindenütt – az USA-ban Roosevelttel New Dealjével, a fasiszta Olaszországban, a náci Németországban – növekedett az állam gazdasági szerepe. Az állam, elsősorban J. M. Keynes elméletére támaszkodva, hitel- és adópolitikával, munkaalkalmak teremtésével igyekezett mérsékelni a gazdasági válság következményeit, mindenekelőtt enyhíteni a társadalmi robbanással fenyegető munkanélküliséget. A kapitalizmus mindenütt az első világháború előttihez képest szervezettebb, szabályozott formát öltött. Maga Hayek keserűen ismerte el a *Collectivist Economic Planning* bevezetőjében, hogy korunkban ellenállhatatlan trendek vezetnek a kollektivismus felé. A kalkulációs vitában Mises és Hayek lényegében megismételték – azonban kidolgozottabb és elmélyültebb formában – álláspontjukat, s válaszoltak a szocialista közgazdászok kritikáira.

¹⁹ F. A. Hayek (ed.): *Collectivist Economic Planning*. London: Routledge. 1935.

A szocialista kalkulációs vita során többféle szocialista válasz is született ugyan a misesi érvre, de a legnagyobb hatású egyértelműen Oskar Lange szocialista gazdaságmodellje volt. Lange olyan közgazdász volt, aki politikailag közel állt ugyan a Kommunista Internacionáléhoz, ugyanakkor elvetette a munkaérték-elméletet. Lange modellje ezért a neoklasszikus közgazdaságtan marginalista árelméletén alapul, az ideális árak a kereslet és a kínálat egyensúlya esetén létrejövő árak. Lange szerint a szocialista gazdaság képes létrehozni ezt az egyensúlyt.

Hogyan? Lange elismeri, hogy a szocializmusban szükség van a pénzre, mint egyetemes mércére s a pénzbeli árakra, de tagadja azt, hogy az „árak” kizárólag az egymástól elkülönült gazdasági alanyok közötti kereskedelmi tranzakciókból jöhetnek létre. Egy áru „ára” Lange szerint egyszerűen egy behelyettesítési index: azt fejezi ki, hogy milyen más árukról vagyunk hajlandók lemondani a szóban forgó áru kedvéért. Így van ez a termelési javak árával is: amikor egy vállalkozó vagy az állam a termelési javaknak (például egy gépnek vagy egy üzemanyag-mennyiségnek) meghatározza az értéket, illetve az arát, akkor ezzel azt mondja meg, hogy a szóban forgó termelési javak alkalmazásával milyen mennyiségben állíthatunk elő bizonyos termékeket, illetve milyen más értékek előállításáról kell ezzel a döntéssel lemondanunk. De hogyan határozhatjuk meg ezeket az árakat? Lange modellje nem piacgazdaság, a termelési tényezőknek nincs piaca a rendszerben, viszont megmarad a fogyasztási cikkek piaca. A szocialista vállalatok fogyasztási javakat állítanak elő, amelyeket eladnak a szocialista társadalom polgárainak. Egy-egy fogyasztási cikk ára annyi lesz, amennyit a fogyasztók hajlandók adni érte. Az állam a fogyasztási cikkek árából számítja ki a termelési javak árát.

Hogyan? A fogyasztási cikkek megtermelése bizonyos mennyiségű termelési javak felhasználásával jár. Amennyiben a gazdaságban egyensúly van, akkor az összes fogyasztási cikk utáni kereslet pénzbeli értéke megegyezik az előállításukhoz szükséges termelési javak értékével. Ezért egy fogyasztási cikk egyensúlyi árát felfoghatjuk úgy, mint a megtermeléséhez szükséges termelési javak árának az összegét. Ha egy fogyasztási cikk (például egy vekni kenyér) ára n , akkor mondhatjuk azt, hogy n egyenlő az előállításához szükséges termelési javak (búza, a molnár, és a pék munkaereje, a sütőkemence működéséhez szükséges fűtőanyag) árának az összegével, tehát: $n = x + y + z + \dots$ Elvileg a gazdaságban megtermelt javak árát felírhatjuk ilyen egyenletekkel. De hogyan határozza meg az állam az egyenlet jobb oldalán lévő értékeket? Lange szerint a következőképpen: Kezdetben a tervhivatal a termelési javaknak fiktív értékeket ad, majd megbízza a szocialista vállalatok vezetőit, hogy az általuk felhasznált termelési javak értékének megfelelő – tehát egyensúlyi –

áron adják el az általuk előállított fogyasztási cikkeket. Valószínűtlen, hogy ez sikerülni fog elsőre, ezért két eset lehetséges. Az első esetben a fogyasztási cikkekért a fogyasztók hajlandóak többet is adni, mint a tervhivatal által megadott értékek összege ($x + y + z \dots$). Ebben az esetben a tervhivatal megemeli a termelési javak árát, s ezáltal közvetve a fogyasztási javakét is, s a szocialista vállalatvezetők ismét megpróbálják eladni az árukat az új árakon. A második esetben a fogyasztók csak kevesebbet hajlandóak fizetni a fogyasztási javakért, mint az előállításukhoz szükséges termelési javak fiktív értékeinek összege – ebben az esetben a tervhivatal csökkenti a termelési javak árát, s a menedzserek az ezekből az árakból előálló új, alacsonyabb árakon próbálják eladni a fogyasztóknak a fogyasztási cikkeket. A tervhivatal és a menedzserek addig „tologatják” az árakat, addig „tapogatóznak”, amíg egyensúly jön létre, amíg sikerül a fogyasztási cikkeket az előállításukhoz szükséges termelési javak árai összegének megfelelő áron eladni.

Lange meg volt győződve arról, hogy az általa konstruált modell megoldja a termelési javak árazásának, a gazdasági kalkulációnak a problémáját. A modell azonban nem egyszerűen csak működőképes, hanem Lange szerint egyszersmind hatékonyabb a tőkés piacgazdaságnak, mert a tervhivatal biztosíthatja a hosszú távú beruházások racionális összehangolását is, ami a piacgazdaságban a termelőegységek tulajdonosi elkülönültsége miatt nem lehetséges, továbbá útját állja a monopóliumok – a piacgazdaságban elkerülhetetlen – kialakulásának (nem szólva arról az előnyéről, hogy nem alakulhatnak ki a kapitalizmusbeliekhez hasonló jövedelmi egyenlőtlenségek).

Természetesen nem Lange adta az egyedüli választ a misesi–hayeki kihívásra, s más szocialisták – mindenekelőtt Maurice Dobb angol és Paul Marlor Sweezy amerikai marxista közgazdász – nem is voltak teljesen elégedettek koncepciójával. Dobb és Sweezy szerint a langei modellben túl kevés szerepe marad a tervezésnek, a központi tervezőtestület végül is egy pusztán az árakat megállapító hivatal. Dobb – akit megragadtak a szovjet ipari fejlődés eredményei – azt állította, hogy egy valóban hatékony szocialista gazdaságnak nem elsősorban a kereslet és a kínálat egy-egy adott időpontban való egyensúlyára, hanem a hosszú távú növekedés előmozdítására kell törekednie, ezenkívül a fogyasztási cikkek kínálatának összetételét sem lehet a fogyasztók szabad választására bízni, mert figyelembe kell venni a kollektív szükségleteket és a fogyasztás külső – például ökológiai – következményeit is. Szerinte ezért a szocializmus költségszámításának alapja csakis a munkaérték-elmélet lehet. Dobb igyekezett a munkaértékek segítségével való költségszámítás módszerét is technikailag tökéletesíteni. Ámde ezek a „balos” hangok nem tettek szert

szelesebb népszerűsége, a közgazdászok körében általában úgy tekintették, hogy Lange adta meg az igazi választ Miseséknek.

Mises és Hayek lényegében hármast adtak Lange modelljére. Egyrészt azt állították, hogy Lange – azzal, hogy elfogadta a fogyasztási cikkek piacát, valamint a pénz általános használatát a gazdaságban – mindenesetre már engedményeket tett a kapitalizmusnak.

Másrészt azt, hogy a szocialista vállalatvezetőket az állam nem tudna megfelelő eszközökkel ösztönözni arra, hogy hatékonyan végezzék feladataikat, s valóban racionálisan használják fel az erőforrásokat – mivel nincs piaca a termelőeszközöknek, s nincsenek tőkepiacok, ezért a nem optimálisan gazdálkodó egységektől nem kerülhetnek át a termelési javak az optimálisabban gazdálkodókhoz.

Azonban a legfontosabb kritika az volt, hogy az összes fogyasztási javakhoz szükséges összes termelői javak értékének kiszámítása egyenletek millióinak a megoldását követelné meg: ámde mire a tervhivatal összegyűjti a szükséges információkat a menedzserektől, s elvégzi a szükséges számításokat, majd lassanként kikísérletezi az egyensúlyt, az összes tényező már megváltozik, új fogyasztói preferenciák alakulnak ki, továbbfejlődik a technológia, a természeti erőforrások mennyisége csökken, vagy éppen új természeti erőforrásokat fedeznek fel és így tovább. Mire tehát létrejön a kereslet/kínálat egyensúlya, az egyensúlyi árak már régén nem fejezik ki a gazdaság tényeit, s így nem alkalmasak az erőforrások optimális elosztására. Lange modellje hasonló ahhoz, mintha egy futballcsapatot rádión akarna a csapatkapitány irányítani.

Elméletileg lehetséges, sőt valószínű, hogy a csapatkapitány – aki átlátja a pálya egészét és a játék menetét – jobb lépéseket javasol a futballistáknak, mint amelyeket ők maguk a játék hevében a pálya egy-egy pontján választanak, de mire ezek az utasítások eljutnak hozzájuk, már használhatatlanok, hiszen a pályán közben minden megváltozott.

Lange modellje tehát csak egy változatlan módon, mindig ugyanolyan feltételek között működő gazdaságban lenne racionális. A piacgazdaságban a kereslet és a kínálat soha sincs ténylegesen egyensúlyban, hanem a piaci szereplők állandóan csak közelítenek ehhez az egyensúlyhoz, s a piacnak ezt a dinamikáját a tervezett rendszer képtelen „lemásolni”.

Az új osztrák álláspont szerint tehát a piac és az árrendszer nem az információk feldolgozásának, hanem összegyűjtésének és felfedezésének a leggyorsabb és legolcsóbb módja. A központi tervezés pedig nem azért nem működhet, mert elvileg nem lehet a gazdaságra vonatkozó minden információ birtokában kiszámítani a termelési javak értékét,

hanem azért, mert a tervezők egy dinamikusan változó gazdaságban sohasem rendelkezhetnek az összes ilyen információval.

Ami a Szovjetuniót s annak a gyors ipari fejlődését illeti: az osztrák iskola – amellet, hogy rámutatott arra: az iparosítás sikerei ellenére a Szovjetunióban a tömegek kétségbeejtő szegénységben élnek – azt állította, hogy a szovjet iparban a termelési javak rubelben elszámolt arai azért racionálisak valamennyire, mert a Szovjetunió gazdasági vezetése támaszkodhat a kapitalista világpiac araira, s azokhoz közelítően tudja meghatározni az árakat.²⁰ Ha azonban a marxizmus eredeti elképzelésének megfelelően bekövetkezik a világforradalom, akkor a létrejövő világméretű szocialista rendszerben a racionális gazdasági kalkuláció teljesen lehetetlenné válik.

Hayek a kalkulációs vita során filozófiailag elmélyítette a misesi érvelést. Azt állította, hogy nem egyszerűen a termelési javak értéke nem számítható ki a szocialista gazdaságban, hanem általánosságban a tudás bármely modern gazdaságban szétszórt formában létezik és a gazdaság működése sok-sok ember együttműködését, tevékenységük összehangolását igényli, akiknek mindegyike csak a gazdaság egy kis részterületét ismeri. Ezért a gazdaság egészének rendje csakis egyfajta spontán, nem pedig tudatosan létrehozott rend lehet; a szocializmus a modern, szükségképpen átláthatatlan „nagy társadalomban” élő embernek a tradicionális „kis társadalmak” iránti nosztalgiáját fejezi ki, ahol – elvileg legalábbis – mindenki nagyjából átlátta a közösség előtt álló feladatok mibenlétét és szükséges eszközeit.²¹

A kalkulációs vitának véget vetett a második világháború. Lange hazatért a szocialista Lengyelországba, ahol a legtekintélyesebb közgazdászok egyikeként tevékenykedett haláláig, azonban belátta: a fentebb leírt megoldás a gyakorlatban megvalósíthatatlan. A második világháború után a Szovjetunió végül is megbirkózott az újjáépítés nehéz feladatával, és hamarosan – birtokába jutva az atomfegyvernek is – az Egyesült

Államok világhatalmi riválisa lett, amely fel tudott vonultatni egy, az USA-éval egyenrangú katonai-ipari potenciált. Az egész nemzetközi közvélemény nagy megdöbbenésére (ez volt a „szputnyiksokk”) a Szovjetunió sikeresen először mesterséges égitestet juttatnia a világűrbe. Kelet-Európában és Kínában újabb szocialista gazdaságok jöttek létre, amelyek szinten működőképesnek tűntek. Igaz, hogy a nagy tömegek életszínvonala a háború után Amerikában és Nyugat-Európában gyorsan nevedett s messze elhagyta a szovjet és a kelet-európai életszínvonalat, csak hogy ez az 1948–1973 közötti hatalmas gazdasági felfutás mindenütt a keynesi modellel, a kapitalizmusba való széles körű

²⁰ Steele, 1992. 151-173. o.

²¹ F. A. Hayek: *The Use of Knowledge in Society. American Economic Review* 35. (1945)

állami beavatkozás modelljével kapcsolódott össze, ezért nem volt alkalmas arra, hogy egyértelműen igazolja a kapitalizmus gazdasági fölényét. A konszenzus az lett, hogy Hayeket és Misest elméletben megcáfolta Lange, a gyakorlatban pedig a szputnyik: a szocializmus igenis működőképes gazdasági rendszer, s az igazi probléma nem az vele, hogy nem képes a gazdasági növekedésre, hanem ennek a növekedésnek a hatalmas társadalmi ára: a politikai diktatúra, és a fogyasztási cikkek területén a hiánygazdaság. Furcsa módon ennek a konszenzusnak a kialakulásához hozzájárult maga Hayek is, mert 1945 utáni munkásságában elfordult a szűkebb értelemben vett gazdasági problémáktól, és az *Út a szolgasághoz* c. könyvében már nem azt hangsúlyozta, hogy a szocializmus gazdasági rendszerként nem életképes, hanem azt, hogy csakis a szabadság rovására, brutális zsarnokságként valósítható meg.

Ez a konszenzus az 1970-es években kezdett megfordulni. A szocialista országok centralizált gazdaságirányítása az extenzív ipari fejlődésben elért viszonylagos sikerek után az intenzív típusú fejlődés feladataival már egyáltalán nem tudott megbirkózni, ezért a közgazdászok – például a lengyel Włodzimerz Brus, vagy a magyar Kornai János – kezdetben teljesen őszinte szocialista meggyőződéssel azt javasolták, hogy a gazdaságba építsenek be a vállalatok gazdasági tevékenységét bizonyos mértékben a tervtől függetlenítő piaci mechanizmusokat. Majd e közgazdászok – és a javaslataikat követő szocialista országok, például Jugoszlávia, vagy a Mao utáni Kína – lassanként eljutottak a piaci szocializmus, egy olyan rendszer koncepciójához, amelyben az állami tulajdonban lévő vállalatok szabadon kereskednek a termelési javakkal, tevékenységüket a piac koordinálja. Ugyanakkor Nyugaton az olajárrobbanás és az azt követő gazdasági válság nyomán válságba került a keynesiánus gazdaságpolitika és a ráépülő jóléti állam, a közgazdászok táborában megerősödött az úgynevezett monetáris ellenforradalom irányzata, amely szerint az államnak a szabad piac rendszerébe való beavatkozása mindig káros következményekkel jár, és a gazdaságpolitikának a forgalomban lévő pénz mennyiségének kontroll alatt tartásával kell egyensúlyban tartania a gazdaságot.

Amikor pedig a nyolcvanas években Ronald Reagan fegyverkezési programja újabb hatalmas terhet rótt a szovjet gazdaságra, Szaúdi-Arábia pedig 1985-ben felfüggesztette az olajembargót, és így a szovjet olajtartalékok világgazdasági szerepe lecsökkent, akkor megkezdődött a Szovjetunió és a szocialista vilárendszer összeomlása. Mihail Gorbacsov és a körülötte csoportosuló klikk egy kétségbeesett kísérletet tett arra, hogy a szovjet rendszert demokratizálja és a gazdaságot is megreformálja, azonban ez a kísérlet ugyanúgy kudarcba

fulladt, mint a szocializmus reformálására tett korábbi kísérletek, például a magyar gazdasági reform.

A szocialista gazdaságban a piaci mechanizmusok – munkaerő- és tőkepiacok híján – nem tudnak kibontakozni, nem tudják a vállalatokat hatékony működésre serkenteni, viszont destabilizálják, felbomlasztják a klasszikus szocializmus koherens tervezési rendszerét. A piaci mechanizmusok működése emellett szükségképpen olyan társadalmi feszültségeket gerjeszt, amelyeket nem a szocializmus demokratizálásával, hanem csak erősödő represszióval lehet kezelni. A Szovjetunióban és a kelet európai országokban a rendszer összeomlott, Kínában fennmaradt ugyan, de szocialista jellege egyre inkább formális, ideológiai dekórummá vált.

A korábbi „reformközgazdászok”- például Kormai János – feladták a piaci szocializmus koncepcióját és helyette nyíltan a privatizáció, a kapitalizmus visszaállítása híveivé váltak.

Az 1989 utáni új világrendben, a közgazdaságtudományban a viták már nem a kapitalizmus és a szocializmus, hanem az államilag szabályozott (keynesiánus) és a tisztán szabadpiaci kapitalizmus hívei között folytak.

De még a szocialistának megmaradt közgazdászok között is általánossá vált az a meggyőződés, hogy Marx piac- és pénz nélküli szocializmusa utópia és a szocializmus csakis a piaci viszonyokra épülhet. A piaci szocializmus klasszikusa a néhai Alex Nove-nek, a szovjet gazdaságtörténet a Glasgowi egyetemen tanító szakértőjének *A megvalósítható szocializmus* című magyarul is megjelent műve. Nove szerint a piacot kikapcsoló centralizált tervgazdaság belső logikája ellentmond úgy a gazdasági hatékonyság, mint a demokrácia szempontjainak, a szovjet rendszer bürokratikus-totalitárius jellege és alacsony gazdasági hatékonysága szükségképpen következik abból, hogy Marx piac-nélküli szocializmusvízióját akarta megvalósítani. A gazdaságirányítást decentralizálni kell, a decentralizációnak pedig nincs más módja, mint a piac. Nove szocializmusában a nagyobb termelőegységek mind társadalmi – állami, vagy szövetkezeti – tulajdonban vannak. A társadalom szempontjából döntő fontosságú nagyberuházásokat egy választott testület meghatározza, egyébként azonban az állami tulajdonban lévő és a szövetkezeti vállalatok szabadon versengenek egymással a fogyasztók szükségleteinek minél jobb kielégítése érdekében. (Hozzá kell tennünk azonban, hogy Nove leírásában a tervgazdaság alacsony hatékonyságának az oka nem feltétlenül a Misesék által feltárt kalkulációs probléma. További – és talán a kalkuláció kérdésénél még nehezebben megoldható – probléma az, hogy a központi tervhivatal csak bizonyos számú – néhány ezer – árucikk megtermelését tudja tervcélként előírni a vállalatok számára, s ezt az

aggregált tervet a vállalatoknak kell lebontaniuk részletesebb tervre, majd ezt úgy kell teljesíteniük, hogy mindegyik igyekszik az erőforráskészletekben – a szükséges termelési javakból – minél többet vételezni, tekintet nélkül arra, hogy ez milyen következményekkel jár a többi árucikk termelésére, a többi vállalat munkájára. A tervnek e miatt a szükségszerű inkoherenciája miatt nevezte találóan Hegedűs András a szovjet rendszert „szervezett felelőtlenységnek”. Egy további forrása az alacsony hatékonyságnak a szocializmusban az, hogy a központi tervezés logikája az egyes vállalatok menedzsereit arra ösztönzi, hogy – saját vállalatuk erőforrásokkal való ellátásának javítása érdekében – saját feladatuk fontosságát megnövelő, s a nehézségeket eltúlzó, tehát torzított információkat küldjenek a központi gazdaságirányításnak – azonkívül ellenálljanak minden, saját pozíciójukat fenyegető technológiai előrelépésnek.)

A szocializmus kritikusai sem azzal foglalkoztak immár, hogy a tervezést bírálják, inkább azzal, hogy kimutassák: a piaci gazdaságkoordináció és a termelőeszközök társadalmi tulajdona összeegyeztethetetlen egymással.

Azonban van egy skót informatikus-közgazdász szerzőpáros, akik – meglehetősen szellemi bátorsággal – szembeszegülnek ezzel a konszenzussal. W. P. Cockshott, aki a Glasgowi egyetemen tanít információelméletet és Allin F. Cottrell, aki szintén skót származású, de már évtizedek óta az amerikai Winston Salemben, a Wake Forest Universityn tanít ökonometriát, a *Towards a New Socialism* című könyvükben és egy sor cikkben megkísérelik újraéleszteni a szocialista tervezés eszméjét. (Cockshotton és Cottrellen kívül 1989 után megjelentek más, a piaci szocializmus eszméjét elvető szocialista közgazdászok és szocializmus-modellek is, amelyek egyfajta decentralizált, és a dolgozók széleskörű részvételére épülő tervezést képzelnek el. Ámde e modellek egyike sem konfrontál olyan egyértelműen és világosan a hayeki kihívással, mint Cockshotték elképzelése.)²² Könyvük explicit válasz volt Nove művére, akivel együtt tevékenykedtek a nyolcvanas évek anti-thatcherista skót baloldali mozgalmaiban, s akinek eszméit plauzibilisnek, de végső soron tévesnek és a szocializmus eszméjére veszedelmesnek ítélték. Cockshott és Cottrell készséggel elismerik azt, hogy az 1930-as évek számítástechnikai és kommunikációtechnológiai szintjén a központi tervezés megvalósíthatatlan volt. Azonban azt állítják, hogy a számítógépeknek a nyolcvanas évekre elért fejlettségi szintje, valamint a modern input-output analízis módszerei, továbbá a marxi munka-értékelmélet alapján ma már lehetséges egy több millió terméket előállító modern gazdaságot racionálisan megtervezni. Az

²² Ezeket a modelleket összevetette és diszkutálta a *Science and Society* c. folyóirat 2002 tavaszi (vol.66/1) különszáma.

általuk kidolgozott modell jelentős matematikai ismereteket igényel, ezért is, és az időnk korlátai miatt is nem ismertethetem részleteiben. A lényege azonban az, hogy termékkódok és egy, az egész gazdaságra kiterjedő teletext-hálózat segítségével a gazdaság összes inputjait és outputjait összerendezik egyetlen nagy mátrixban, ezt a mátrixot pedig le lehet egyszerűsíteni, és a termelési költségek kiszámítására felhasználni, ugyanis a legtöbb áru előállításához a legtöbb másik árura nincs szükség, tehát a mátrixban a legtöbb „bemenet” nulla lesz. Ezután úgynevezett „harmónia-függvények”, a valamely output folyamatos termeléséhez szükséges inputok optimális mennyiségei segítségével határozzák meg, hogy milyen termelési javakat, milyen mennyiségben milyen projektekhez használjanak fel. Az eljárás hatékonyabb, mint a piacgazdaság működése, mert a piacgazdaság az árrendszer segítségével a tényleges gazdasági történésekre reagál csak, utólagosan, míg a tervezők, akik szimbólumokat mozgatnak egy táblázatban, előre meg tudják határozni az optimális forráselosztást.

Miután megállapítják minden egyes termelési jav munkaidőben kifejezett értékét, ennek segítségével meghatározzák a felhasználásukkal megtermelt fogyasztási javak árát is, azonban a fogyasztási javakat ténylegesen a kereslet-kínálati viszonyoknak megfelelő úgynevezett „piactisztító árak” segítségével értékesítik a fogyasztási cikkek piacán, ahol az emberek – a marxi elképzelésnek megfelelően – az általuk teljesített munkaóráknak megfelelő munkautalványokkal fizetnek. A munkautalványokat időről-időre lebélyegzik, és ezzel megakadályozzák, hogy azokkal az emberek kereskedjenek, illetve felhalmozzák őket, tehát pénzzé és tőkévé váljanak. A szakképzett és a szakképzetlen munkaidő közös mércére való redukálásának problémáját Cottrellék úgy oldják meg, hogy a szakképzett munka értékébe beleszámítják a munkaerő kiképzésére szánt munkaidő mennyiségét. A nem újratermelhető termelési erőforrások kérdését pedig úgy, hogy nem a kitermelésükhöz szükséges tényleges, hanem a marginális munkaidőt alkalmazzák mércének, amellet a terv részévé válik az, hogy rendszeresen bizonyos mennyiségű erőforrást az ilyen jellegű erőforrások megfelelő pótlásához szükséges kutatásokra és fejlesztésre fordítanak. Végül Cockshott és Cottrell rámutatnak arra is, hogy a nem-újratermelhető természeti erőforrások kiaknázása a kapitalizmusban sem társadalmilag optimális módon történik: hiszen kitermelésük nem a természetben adott mennyiségüktől, hanem a profitábilis kitermelés lehetőségeitől függ, s attól, hogy egy erőforrás egyre ritkábban található meg a természetben, s ezért a társadalomnak elvileg takarékoskodnia kell vele, kitermelése nem feltétlenül válik kevésbé nyereségessé.²³

²³ http://ricardo.ecn.wfu.edu/~cottrell/socialism_book/calculation_debate.pdf

Vannak a koncepciónak további elemei is, azonban ezeket már nem tudom ismertetni, időnk korlátai miatt.

Arra szeretnék rátérni az előadás utolsó részében – s itt fogunk a gazdaságiak helyett valódi filozófiai kérdésekbe ütközni – hogy hogyan igyekeznek a hayeki felfogás, az osztrák közgazdasági iskola képviselői Cottrellékkal szemben bizonyítani azt, hogy a marxi szocializmus mégiscsak megvalósíthatatlan. Mindenekelőtt Stephen Horwitznak, a St. Lawrence University professzorának a gondolataira fogok támaszkodni.

Horwitz nem száll vitába sem azzal, ahogyan Cottrellék megválaszolták a munkaidő-mércével szembeni misesi ellenvetéseket, sem pedig azzal, hogy a modern számítástechnika segítségével össze lehet gyűjteni és a tervezés céljaira hatékonyan fel lehet használni a modern gazdaságokban előállított több millió termékre vonatkozó információkat. Hanem azt állítja, hogy a piaczgazdaságban létrejövő, keringő és a döntésekhez szükséges információk egy jelentős része nem létezik objektív formában, a piaczgazdaságtól függetlenül, úgy, hogy egy tervgazdaság felhasználhassa őket. Horwitz – meggyőződésem szerint helyesen – a pénznek – a vita korábbi fázisaiban háttérbeszorult – kérdését állítja a vita középpontjába.²⁴Azt állítja: a pénz szerepe a gazdaságban hasonló a nyelvéhez. A kései Wittgenstein óta tudjuk, hogy a nyelv nem egy tőle függetlenül létező gondolkodás tartalmainak közvetítője, „megnevezője”, hanem maga alakítja – a benne megvalósuló és kifejeződő – társadalmi gyakorlat által a szavak jelentését. Éppen ezért a nyelvtől független, azt megelőző gondolkodás feltételezése is inkoherens. Hasonlóképpen Horwitz szerint a piac és a pénz, mint össztársadalmi kommunikációs folyamat nem egyszerűen csak közvetíti az emberek szükségleteire, az elérhető nyersanyagokra és a technológiákra vonatkozó – modern viszonyok között állandóan változó – információkat, hanem maga teremti ezt a tudást, s ennek a tudásnak ráadásul csak egy része létezik explicit formában, egy jelentős része hallgatólagos tudásként működik, vezérel az emberek választásait a gazdaságban. A gazdaság spontán-hallgatólagos rendje, s az, ahogyan ez a „rend” információkat közvetít, amelyek az embereket döntéseikben orientálják, tehát filozófiai-konceptuális, nem pedig pusztán technikai okokból nem váltható fel tudatos és tervezett renddel. A javak „értéke” és az értékekkel való racionális gazdálkodás fogalma egyszerűen értelmezhetetlen a piac és a pénz kontextusán kívül.

Marx azért nem így látta a kérdést, mert ő a pénz és az árak „mögött” feltételezett egy metafizikus magyarázó tényezőt, egyfajta „archimédeszi pontot”, az „értéket”, amelyet a társadalmilag átlagosan szükséges munkaidő mennyisége határoz meg. Mivel pedig az egy-

²⁴ Stephen Horwitz: Money, money prices, and the socialist calculation debate. In: *Advances in Austrian Economics*: Vol. 3. JAI Press INC. 1996. 59.-77.

egy áru előállításához társadalmilag átlagosan szükséges munkaidő elvileg mérhető, ezért elvileg elképzelhető egy olyan gazdaság, amelyben az értékek levetik az áru- és a pénz őket eltorzító „burkát”, és a maguk tisztaságában láthatóvá válnak – és megszabhatják a racionális gazdasági döntéseket. Marx álláspontját azonban megcáfolta a marginalizmus győzelme a munkaérték-elmélet felett: a marginalista, szubjektivista árelmélet szerint az árakat a piaci kereslet és kínálat alakítja ki, és nem fejeznek ki semmiféle mögöttük meghúzódó értéket.

Mit válaszolhatna Cockshott és Cottrell Horwitznak? Ami a munka-értékelméletnek a tervezésben való felhasználhatóságát illeti: Horwitz kritikája egyszerűen irreleváns. A munka-értékelmélet sraffiánus, sőt, még az osztrák iskolához tartozó kritikusai is elismerik ugyanis azt, hogy az a kérdés: egy, a munkaerővel, illetve a munkaidővel racionálisan gazdálkodó társadalom felhasználhatja-e a munka-értékelméletet a tervezésben, illetve az, hogy a munkaérték-elmélet megfelelő magyarázatát adja-e a piaci áraknak, két teljesen különböző kérdés. Feltéve, hogy a marginalista, szubjektivista értékelmélet végleg megcáfolta a munkaérték-elméletet, mint a piacgazdaságban kialakuló árak magyarázatát, ez egyáltalán nem mond semmit arról, hogy hogyan lenne alkalmazható a munkaérték-elmélet egy, a piacot felszámoló, tervezett gazdaságban. Illusztrációképpen gondoljuk végig a következő analógiát: van egy kommunikációelmélettel foglalkozó tudós, aki megőrül, és ír egy könyvet arról, hogy a telefonos kommunikáció a kommunikációnak egy hiányos, az információkat eltorzító módja, például azért, mert nem látjuk a beszélgetőpartnerünket. A telefonos kommunikáció hiányosságain úgy kell segíteni, hogy a telefonok helyett egy meditációs technikát, bizonyos mantrák elmondását használjuk, amelyek lehetővé teszik, hogy távol lévő beszélgetőpartnerünket telepatikus módon úgy lássuk és halljuk, mintha itt volna velünk. Teljesen nyilvánvaló az, hogy a professzornak a hatékony telepatikus kommunikációval kapcsolatos gondolatai függetlenek a telefonon gyakorolt kritikájától. Lehetséges, hogy tisztán látja a telefonos kommunikáció összes korlátait – és csak az örültség, amivel a telefont pótolni akarja. Azonban ebből az következik, hogy ezeknek a gondolatoknak a hiányosságai, téves volta sem érintik azt a kérdést: csakugyan felfedezte-e a telepátia titkát.

Nézzük meg most Horwitznak azt a mélyebb, wittgensteini ihletésű gondolatát, hogy függetlenül a munkaérték-elmélet alkalmazhatóságától egy nem-piaci gazdasági rendszer azért nem tudja betölteni a piac, az árrendszer információtovábbító funkcióit, mert az információkat maga a piac teremti, s elválaszthatatlanok a piac „kontextusától”, s amellet a piacon is hallgatólagos információként, tudásként működnek, íratlan szabályok és öntudatlan sejtések követése révén irányítják a gazdasági életet.

Az első megfontolással az a probléma, hogy a piac által továbbított információk egy részét ugyan valóban maga a piac hozza létre, de éppen ezért nem is biztos, hogy egy nem piaci gazdaságnak is szüksége van rájuk. A fogyasztók preferenciái, a technológiák és a nyersanyagok mennyisége és hozzáférhetősége csakugyan állandóan változnak, és ezeket a változásokat az árrendszer közvetíti a gazdaság összes szereplőjéhez, s valóban kérdés, hogy egy nem-piaci rendszer is el tudná-e látni ezt a feladatot? Ámde a piactudásban nem csak ilyen, a valóságos gazdasági tényezőkre vonatkozó információk generálódnak és keringenek, hanem a piac szereplőinek a rendszer változásaira adott – helyes, vagy helytelen – válaszlépéseire, s a többi szereplői ezekre adott reakcióira vonatkozó információk is, tehát olyan információk, amelyeket magának a piacnak működése hoz létre, nem pedig a piactól független objektív tényezőket írnak le. Például amikor egy technológiai újítás olcsóbbá tesz egy meghatározott árut, akkor nem csak a fogyasztók kezdik el nagyobb mértékben vásárolni ezt a terméket, hanem a terméket gyártó vállalat szállítói is nagyobb mennyiségben és olcsóbban kezdenek szállítani, mert úgy hiszik, megéri nekik a bekapcsolódás a megnövekedett termelésbe, a részvényt piacon is – a vélt vagy valóságos piaci siker kilátásai miatt – megemelkedik a vállalat részvényeinek az ára... és így tovább. Nem piaci gazdaságban, ahol a terv és a társadalmi szükségletek, nem pedig a nyereségesség illetve a nyereségességre vonatkozó – helyes vagy téves – becslések irányítják a gazdálkodóegységek működését, tehát kevesebb változás következik be, amelyeket könnyebb nyomon követni.²⁵

Mi a helyzet a hallgatóságos tudás problémájával – amelyre hivatkozva nem csak Horwitz, hanem a Cockshott-Cottrell szerzőpáros több más kritikus is érvel a tervezés ellen?²⁶ Cockshottnak és Cottrellnek a válasza egyrészt az, hogy igaz ugyan, hogy a piactudások működése jelentős részben a hallgatóságos tudáson alapul, de a hallgatóságos tudás a tényleges erőforrás-allokációs döntésekbe már a leltárakra, készletekre vonatkozó adatok, tehát nem-hallgatóságos információk révén épül be, másrészt pedig a specifikus lokális körülményekre vonatkozó hallgatóságos tudás egy része felhasználható a tervezésben is – amikor a központi tervezés előírásait az alsóbb szintű szervek a helyi körülményeket ismerve hajtják végre, például a központi tervezés „tudja”, milyen mennyiségű erőforrás szükséges egy városban egy új óvoda építéséhez, és kiutalja ezeket az erőforrásokat a városi önkormányzatnak – de az önkormányzat „tudja” csak, hogy hová kell építeni az óvodát és kit

²⁵ <http://www.dcs.gla.ac.uk/~wpc/reports/hayek/hayek.pdf> W. P. Cockshott – Allin Cottrell: *Information and economics. A critique of Hayek.* 17.

²⁶ Például a szociáldemokrata felfogásának mondható, institucionalista közgazdász Geoffrey Hodgson. L.: Geoffrey Hodgson: *Socialism against the markets? A critique of two recent proposals.* (www.geoffrey-hodgson.info/user/image/socagmkt.pdf)

kell megbízni a tervezéssel.²⁷ Akár jó ez a válasz, akár nem, a piacgazdaságnak a hallgatólagos tudásra hivatkozó védelmezése ugyanolyan ideologikus elfogultságon nyugszik, mint Horwitz a pénz és a nyelv közötti analógiája. Tegyük fel ugyanis, hogy a pénz, illetve az árrendszer intézménye olyan, mint a nyelv – nem egy rajta kívüli objektív realitást, tárgyakat, vagy gondolatokat ír le, hanem maga konstituálja elemeinek jelentését – ezért nem is lehet tökéletesen lefordítani tartalmát egy másik nyelvre. De hacsak nem akarjuk azt állítani, hogy a nyelven kívül egyáltalán nincs semmi, akkor honnan tudjuk, hogy ez a nyelv a legmegfelelőbb leírása a nyelven kívüli valóságnak, és ezért erre a nyelvre van szükségünk? Hiszen szerelmi életünket például le tudjuk írni orvosi műnyelven, meg le tudjuk írni trágár nyelven is – és bizonyára ezek a nyelvek hordoznak olyan jelentéstartalmakat, amelyeket egy másfajta nyelv nem tud megfelelően visszaadni – azonban ettől még valamennyien egyetértünk abban, hogy udvarlásnál, vagy vallomásnál nem az orvosi, vagy a trágár nyelv szókészletét és kifejezéseit kell használnunk... Igen, a piac maga is szükségleteket és a szükségletek kielégítésére szolgáló eszközöket teremt, nem pedig egy tőle független gazdasági realitást ír le – ámde éppen ezért nem tudhatjuk azt, azok-e a valódi egyéni és társadalmi szükségletek, amelyeket a piac kifejez.

Ez a megfontolás pedig nem csak a piacon kommunikált explicit, hanem a hallgatólagos tudásra is vonatkozik. Igaz, hogy a tudás egy része nincs ott a „fejünkben”, valamilyen, a tudatunk számára transzparens módon, hanem a társadalmi gyakorlatban keletkezik és igazolódik – és ezért nem is táplálható be számítógépekbe. De honnan tudják a piacgazdaság védelmezői, hogy csak a piacgazdaság társadalmi gyakorlatában keletkezik ilyen hallgatólagos tudás?²⁸ Egy szocialista társadalom tagjainak miért ne lehetnének ugyanolyan – a termelésben alkalmazott explicit információkat „körülvevő”, a való életben való alkalmazásukat lehetővé tévő – implicit megsejtései, szokásai, spontán, íratlan normái, mint a piacgazdaság résztvevőinek? S miért ne épülhetne be ez a tudás – az emberek a döntéshozatalban való demokratikus részvétele révén a központi tervezésbe – vagy alkalmazhatnák az emberek, amikor végrehajtják a tervezők utasításait? Ez a fajta hallgatólagos tudás a szocialista társadalom életgyakorlatát fejezné ki és szabályozná, ugyanúgy „vérévé válna” az embereknek, explicit megfogalmazás, megfogalmazhatóság nélkül is, ahogy most a piacgazdaság „spontán rendje”.

²⁷ W.P. Cockshott – A. F. Cottrell: Reply *Science and Society*, Spring 2002. Vol. 66. /1. 70-71.

²⁸ Nigel Pleasants: The epistemological argument against socialism: A Wittgensteinian critique of Hayek and Giddens *Inquiry* 40 (1997), 23-45.

Abban viszont az osztrák iskolának – szemben a neoklasszikus és a marxista közgazdászokkal – teljesen igaza van, hogy a piac – ma már legalábbis – egyáltalán nem pusztán az erőforrások optimális allokációjának, a kereslet és kínálat egyensúlyának az eszköze, hanem – felforgatva-kiszorítva a hagyományok, hagyományos közösségek, a „kis társadalmak” társadalomszervező funkcióját – egy, az emberek egész életét, életmódját és szükségleteit meghatározó intézmény is, a maga hallgatólagos normáival és értékeivel. Ha valamilyen intézmény pótolni is tudná a piacot és a pénzt, mint a csere és a költségszámítás eszközt, mennyiségileg leírható funkcióit társadalmunkban, még mindig kérdés maradna, hogyan változtatna azon – amit a marxisták is kénytelenek elismerni – ²⁹hogy az áru- és pénzviszonyok ma már olyannyira beivódtak az emberek életvitelébe, gondolkodásába és érzéseibe, hogy egy alapvetően másfajta társadalmat nem hogy akarni és megvalósítani, de még elképzelni sem tudnak? (Ha ezen a társadalom irányítói erőszakkal és/vagy indoktrinálással próbálnának változtatni, az egyrészt valószínűleg nem vezetne sikerre, másrészt nem felelne meg Marx eszményének.)

Marxnak meg voltak az elképzelései, anticipációi arra vonatkozóan, hogy milyen tényezők fogják az emberek társadalmi gyakorlatát – és vele életérzését és gondolkodásmódját – is úgy átformálni, hogy egy nem-piaci társadalom megszervezése könnyű feladat lesz, olyan, mint amikor a túlrett, saját súlya alatt már-már lehulló gyümölcsöt szedjük le a fáról... a kommunizmus megvalósításához szükséges társadalomszervező erők szerinte ott érlelődnek a kapitalizmus méhében. Az egyik ilyen erő a munka objektív társadalmasulása, a hitelrendszer létrejötte, a tőke koncentrációja és centralizációja, a csak kooperatív módon felhasználható termelési szerszámok létrejötte, a nagyüzemi és a talajgazdálkodási szempontokkal³⁰ is számoló mezőgazdaság kialakulása. Miközben a termelés tárgyi oldalán végbemegy ez a fejlődés, egyre inkább lehetségessé és szükségessé téve azt, hogy a termelés egészét valamilyen ösztársadalmi racionalitás szerint szervezzék meg – ennek a folyamatnak megvan a maga szubjektív megfelelője is: ugyanis a tőke gazdasági gépezete egyre koncentráltabbá, kulturálisan és ismeretrendszerét tekintve egyre homogénebbé, fegyelmezettebbé, képzetesebbé teszi a proletariátust. Ez az egységesülő, gyarapodó, egyre erősebb és ugyanakkor a saját kiszolgáltatott helyzetét, nyomorúságát egyre intenzívebben megélt proletariátus azután a tőke elleni harcban válik azzá az öntudatos és

²⁹ John O'Neill: Socialist Calculation and Environmental Valuation: Money, Markets and Ecology, *Science and Society* 2002/1 137-151. o.

³⁰ A mezőgazdaságban a magántulajdonosok – mivel szükségképpen rövidtávra és a piaci eladhatóság szempontjainak megfelelően terveznek – szükségképpen figyelmen kívül hagyják a talaj kimerülésével kapcsolatos megfontolásokat – ezért különösen célszerűtlen a magántulajdon fenntartása Marx szerint például az erdőgazdálkodásban.

szervezett közösséggé, amelynek a szocialista forradalom hajnalán csak át kell vennie a termelés rendszerét a tőkésosztálytól.³¹

Mindannyian tudjuk azonban, és a mai marxisták is kénytelenek elismerni, hogy a tőkés társadalom immanens fejlődési tendenciái csak részben igazolták Marx várakozásait. Sem az ipari termelés nem vált egyetlen óriási gyárként irányítható egységes rendszerré,³² amelyből ki lehetne kapcsolni az áru- és pénzviszonyokat,³³ sem a proletariátus azzá az egységes és tudatos történelmi szubjektummá, amelynek Marx remélte.³⁴

Igaz, hogy a piac és a pénz nem az egyetlen elgondolható társadalomszervező erő egy modern társadalomban. De jelenleg nincs olyan társadalomszervező erő, illetve mechanizmus, amely a piac funkcióit pótolhatná – és nem tudjuk megmondani, honnan kerülhetne elő. Ezért azt sem tudjuk megmondani, hogy Marx szocializmusa utópikus-e vagy sem.

³¹ Marx: A Tőke. I. köt. (Marx-Engels Művei, 23. köt., Budapest, 1970. 712. o.)

³² Marx a munka objektív társadalmulásátával kapcsolatos nézetei nem csak azért tévesek, mert a tényleges gazdaságfejlődési tendenciák – mindenekelőtt a tőke koncentrációja és centralizációja - nem úgy alakultak, ahogyan várta, hanem azért is, mert amikor és amennyiben megfeleltek előrejelzéseinek, akkor sem abba az irányba mutatnak, amelyet ő remélt tőlük. Mészáros István, korunk egyik legnagyobb marxista filozófusa Marxról adott kritikájában arra mutat rá, hogy Marx „a termelés társadalmulása” felé irányuló mozgásként értelmezett minden olyan történelmi tendenciát, amelynek során a termelés irányítása kikerül az egyes tőkés vállalkozók hatóköréből. Ámde számos olyan gazdasági jelenség van – mindenekelőtt a részvénytársaságok létrejötte és a hitelrendszer kialakulása, amelyek ugyan kétségkívül csökkentik az egyes tőkés vállalkozó jelentőségét, de teljes mértékben a tőke logikájának, nem pedig valamiféle „össztársadalmi racionalitásnak”, a profitmotivumon túlmutató elveknek az érvényesülését segítik elő. (I. I. Mészáros: The power of ideology 271. o. és köv. New York: Harvester Wheatsdheaf, 1989.)

³³ Mindazonáltal ma is vannak olyan marxista teoretikusok, akik szerint a tőkés termelés mai objektív fejlődési trendjei a Marx által elképzelt társadalmulás irányába mutatnak. Egy ilyen menedzsment-elméleti megközelítést l.: Paul Adler: *Marx and organization studies today*. <http://www-bcf.usc.edu/~padler/research/Classics-Adler28Marx29-1.pdf>

³⁴ L. a munkásosztály rétegződésére és osztálytudatának fragmentálódására vonatkozó megfontolásokat: I. Mészáros: i.m. 282-337. o. A probléma egy érdekes, a marxi proletariátus-„modell” kettősségét elemző megközelítése: G. Arrighi: Marxista évszázad - amerikai évszázad. A világ munkásmozgalmának kialakulása és átalakulása, *Eszmélet*, 1993. április